

„Cikáni“ – rasa, nebo způsob života?

„Gypsies“ – race or mode of life?

Martin Fafejta

ABSTRACT The paper analyzes the parliamentary debates and explanatory reports from the Czechoslovak National Assembly during the passing of the “Law on Traveling Gypsies” in 1927. The primary goal of the paper is to find out if the term “gypsy” was understood as a biological category (race) or a social one (mode of life characterized by traveling). At the same time, the analyzed texts are studied from the perspective of a thesis based on Foucault’s *Discipline and Punish* and Bauman’s *Modernity and the Holocaust*. Were the ideas expressed in legislators’ statements closer to the normalization power and discipline (Foucault) in which “gypsiness” was seen as a social fact, or to the gardening culture and categorical murder (Bauman) in which “gypsiness” was seen as a racial category? Finally, the paper analyzes the Czech and Slovak wartime decrees concerning Gypsies that were induced by Nazi racial theories. The article comes to the conclusion that both in the law and in decrees issued at the beginning of the war Gypsies were identified mainly through social indicators, not racial ones.

KEY WORDS Bauman, Foucault, gypsy, Nazi racial theories, race, Romanies

Úvod

V této stati analyzuji důvodové zprávy a rozpravy, které byly předneseny v Národním shromáždění republiky Československé (v Poslanecké sněmovně i v Senátu) při schvalování „Zákona o potulných cikánech a podobných tulácích“ v roce 1927. Nezabývám se samotným textem zákona, pasáže zákona zajímavé pro mou analýzu byly důkladně rozebírány právě ve zprávách a rozpravách. Mým primárním cílem bylo zjistit, jak v nich byl chápán termín „cikán“ (resp. „cigán“), zdali jako kategorie biologická (rasová), nebo sociální (způsob života, v tomto případě charakterizován potulkou), popřípadě nakolik byly obě kategorie vnímány jako spojitě.

Zákon navazoval na starší vyhlášky, nařízení a zákony platné v dřívějším Předlitavsku (viz Nečas 1999: 52–4) a jeho předkladatelé se inspirovali zákony platícími ve Francii a Bavorsku (oba tyto zákony byly přímo součástí důvodové zprávy vládního návrhu zákona – viz SČSDPK 9).

Zde je zajímavé, že oproti bavorskému zákonu, který byl výslovně zaměřen proti „cikánům“, francouzský zákon termín „cikán“ ani jiné podobné etnické či národnostní označení neobsahoval, zabýval se prostě „kočovníky“. Přesto byl oficiálně uvedeným zdrojem pro

tvorbu zákona. To by nasvědčovalo tezi, že cikánství bylo chápáno spíše sociálně, tedy jako způsob života, než jako biologická (rasová) danost.

Zároveň je nutno zmínit další pohnutky, které vládu a zákonodárce vedly k přípravě zákona o „kočovných cikánech“. Patřily k nim jednak šířící se pověsti o lupičství „cikánských band“ v jižních Čechách (přičemž šlo patrně o jednu pětičlennou skupinu) (viz Horváthová 45) a hlavně zprávy o „řádění moldavských¹ Cikánů“, kteří se měli vedle loupežných vražd dopouštět i kanibalismu (jak o tom referoval i evropský tisk). I když obvinění z kanibalismu byla ještě v průběhu projednávání zákona vyvrácena, na jeho schválení se nic nezměnilo. Vše ale zmiňuji především proto, abych ukázal, že schválení podobného zákona „viselo ve vzduchu“. Na jeho podobě se začalo pracovat již krátce po vzniku Československa a práce navazovaly na starší zákonné úpravy platné v Předlitavsku (Nečas 1999: 54–9). Uvedené případy romské kriminality, či spíše hysterie, kterou kolem nich rozpoutal tisk, pak vedly k tomu, že předloha zákona byla dokončena a předložena parlamentu k projednání a schválení. V dané atmosféře asi málokdo pochyboval o tom, že by zákon vnímaný jako natolik potřebný nebyl schválen. Sami zpravodajové zákona se na tyto zveličované případy kriminality odvolávali (viz např. SČSDPK 6). Proti zákonu se postavili jen někteří levicoví zákonodárci, jejich pohnutky ve stati zmíním.

Jak ještě ukáži, předkladatelé zákona v něm odmítali termín „cikán“ definovat. Spoléhali na to, že odpovědné úřady a úředníci budou již vědět, na koho se zákon vztahuje.² Předkladatelé chtěli pomocí zákona uchopit a potvrdit určité stereotypy, které o Romech a kočovnicích v tehdejší době panovaly. Pokud by totiž chtěli tyto stereotypy měnit, museli by „cikánství“ definovat; jim ovšem stačilo spolehnout se na nespécifikované a dle jejich názoru obecně sdílené představy o „cikánství“. Jejich cílem bylo oficiálně (zákonně) potvrdit tehdejší hegemonní diskurzy o Romech a jejich způsobu života. Tyto diskurzy konstruovaly Romy jako problematickou populaci, vůči které je třeba „zakročit“. Obsahem zákona pak byl popis formy zákroků a parlamentní rozprava se zabývala jejich zdůvodněním. V rozpravě šlo tedy o to potvrdit určité stereotypy o Romech, reprodukovat stávající hegemonní diskurzy o negativních potulky a zahálky (které popisuje ve svých dílech například Foucault), v promluvách znovu potvrzovat dva proti sobě stojící konstrukty: „cikánství“ a normalitu (slovy zákonodárců „spořádanost“, „mravnost“, „pracovitost“, „usedlost“).

Zároveň jsem na analyzované texty pohlížel z hlediska Foucaultovy knihy *Dohlížet a trestat*³ a Baumanovy práce *Modernita a holocaust*. Zajímalo mne, nakolik parlamentní proslovy jednotlivých zákonodárců a důvodové zprávy k zákonu dokládají teze těchto autorů.

¹ Jednalo se o východoslovenskou Moldavu nad Bodvou.

² Viz pozn. č. 10 a text, ke kterému se vztahuje.

³ Přičemž by bylo možno použít i některé z tezí z *Dějin šilensství*, kde Foucault píše o „imperativu práce“ (1993:43), „mravním odsouzení zahálky“ (50) či propojení „občanského zákona“ a „mravní povinnosti“ (52). O podobné problematice hovoří z jiného úhlu pohledu v prvním díle *Dějin sexuality*. Stejně tak by šla aplikovat Foucaultova idea pastorálního státu, který jedince podřizuje dozorů v jeho vlastním (jedincově) zájmu. Protože ale ústředním tématem statí není dílo Michela Foucaulta, rozhodl jsem se vycházet pouze z *Dohlížet a trestat*, neboť tato kniha má tematicky nejbližší k mnou studované problematice.

Shoda mezi parlamentními proslovy a tezemi zmíněných autorů by na jednu stranu potvrzovala, že se Baumanovy a/nebo Foucaultovy popisy a interpretace vztahují i na československou (politickou) realitu. Na stranu druhou by bylo možno díla těchto dvou autorů použít k dalším interpretacím analyzovaných parlamentních projevů.

Foucault ukazuje, jak byly určité sociální skupiny a jedinci⁴ identifikováni a marginalizováni skrze svůj způsob života. Cílem z toho plynoucích mocenských diskurzů přitom nebylo odstranit jedince příslušející do těchto skupin, ale eliminovat tyto skupiny coby nositele „škodlivého“ způsobu života. Výsledkem neměla být likvidace jedinců, ale jejich převýchova. Moc neměla ničít, ale působit na „duši“ člověka tak, aby změnila nejen jeho způsob života, ale přetvořila i způsob jeho myšlení. Bauman se ve své analýze rétoriky nacistů a jejich inspiračních zdrojů věnuje tomu, jak byly některé sociální skupiny, bez ohledu na svůj způsob života, označeny za *a priori* nebezpečné řádu a kultuře, a jako takové měly být likvidovány fyzicky. Ve vztahu k uvedeným dílům si kladu otázku: Měly proslovy zákonodárců blíže k normalizační moci a disciplinaci (Foucault) a „cikánství“ bylo chápáno sociálně, nebo k zahradnické moci a kategoriálnímu vraždění (Bauman) a „cikánství“ bylo chápáno biologicky (rasově)? Nebo nebyl postoj zákonodárců v tomto smyslu vyhraněný a ujasněný?⁵

Jistá podobnost s Baumanovými tezemi a interpretacemi jimi zkoumaných textů, kterou jsem v parlamentních dokumentech našel, mne pak přivedla k otázce, již jsem si původně nekladal, a to nakolik se teze z parlamentních rozprav podobají (či nepodobají) právně-sociálním konstrukcím, skrze které bylo během druhé světové války na bývalém československém území určováno, jsou-li daní jedinci „cikánské“ rasy. Proto jsem se v krátkosti podíval i na vyhlášky a další oficiální dokumenty z válečné doby, které se týkají této problematiky.

Metodologická poznámka

Při analýze zkoumaného textu jsem se zaměřoval na to, jak zákonodárci vysvětlují chování Romů, proti kterému má zákon zakročit, a jak legitimizují navrhované zákroky proti tomuto chování. Jak jsem již uvedl, konkrétně mne zajímalo, vysvětlují-li chování Romů na základě faktorů biologicky daných (přirozenost, rasa) nebo sociálních (podmínky, ve kterých žijí a vyrůstají), popřípadě používají-li oba druhy vysvětlení. Nezajímalo mne, zdali jejich popisy odpovídají tehdejší realitě. Důležité bylo, jak je skrze promluvy zákonodárců konstruováno a potvrzováno „cikánství“, proti kterému je třeba zasáhnout. Zákonodárci sami diskurz o kočovném cikánství spíše reprodukovali, než vytvářeli. Často se odvolávali na starší a/nebo zahraniční zákonné úpravy, na tisk, ve kterém v té době probíhala protiromská hysterie (viz výše) a samozřejmě na potřeby obyvatelstva.⁶ V tomto smyslu zákonodárci nevytvářeli nový diskurz, ale reprodukovali a legitimizovali ten stávající – potvrzovali jeho platnost.

⁴ Především ve Francii 18. a 19. století.

⁵ V tomto kontextu není také bez zajímavosti již uvedená skutečnost, že inspiračním zdrojem československých zákonodárců byl zákon bavorský a francouzský, přičemž v bavorském se termín „cikán“ výslovně vyskytuje, ve francouzském ne.

⁶ „U celé řady soudů, zejména v jižních Čechách, na Moravě a Slovensku vedou se vyšetřování proti potulným cikánům pro nejtěžší zločiny a třeba se zmíniti též o větším počtu vražd moldavských

Během analýzy jsem si byl vědom Foucaultových slov: „Diskurz je třeba chápat jako násilí, které pácháme na věcech, a rozhodně jako praxi, kterou jim vnucujeme“ (Foucault 1991, 38–9). To ovšem neplatí jen pro diskurz zákonodárců, ale i pro mou analýzu jejich textů a promluv. Ve zprávách a rozpravách jsem hledal sjednocující prvky toho, jak zákonodárci argumentují ve prospěch svých tezí. Vytvořil jsem dvě odlišné kategorie „biologický“ (rasový) a „sociální“, ve kterých oni neuvažovali – v tom smyslu, že tuto terminologii nepoužívali a že neřešili, jsou-li biologický a sociální dvě odlišné kategorie.

Takto jsem se i já na jejich promluvách a textech dopouštěl násilí. Navíc jsem na jejich proslavy hleděl optikou událostí následujících (jako byl holocaust), které oni nemohli předjímat. I v tomto smyslu byla má interpretace násilná. Přesto si myslím, že takovýto pohled má smysl. Jde o přístup, který nám může ukázat způsob, jímž zákonodárci uvažovali, aniž si to vždy uvědomovali, a jímž byl konstruován tehdejší hegemonní diskurz, který většina z nich reprezentovala (neboť zákon byl schválen). Každý text staví na určitých předpokladech, které si mluvčí nemusí uvědomovat. Zároveň musíme brát v patrnost, že takový přístup k textu bude vždy do určité míry svévolný, vedený jistým záměrem. Už z toho důvodu, že se pohybujeme v jiném historickém a sociálním kontextu než zákonodárci a čtu jejich proslavy s jiným úmyslem, než pro který byl určen, nevidím v textech určité „jejich“ významy, a vidím v nich naopak významy, které by tam oni sami nehledali (a je možné, že by proti nim protestovali). To mne samozřejmě při analýze omezuje, ale stejně tak tím získávám nad textem nadhled; fakt, že v něm vidím něco jiného než zákonodárci, může být obohacující.⁷

V tomto smyslu není můj přístup neutrální a nemůže být ani objektivní, neboť do svého čtení vždy vnáším diskurzy, se kterými se ztotožňuji. Otázkou pak je, nakolik má interpretace může být důvěryhodná. Veškeré dokumenty, ze kterých jsem vycházel, jsou volně přístupné na internetu. Volím často delší citace, aby byl co nejzřejmější (kon)text, ve kterém se mnou zvolené pasáže textu nacházely. Na druhou stranu je zřejmé, že můj výběr je ovlivněn negativním vztahem k zákonu, který podle mne omezoval základní lidská práva určité skupiny osob v ČR a z dnešního pohledu volil přinejmenším nešťastné způsoby řešení toho, co bylo tehdy vnímáno jako problém (kočovnický způsob života části populace). Člověk s jiným vztahem k zákonu by patrně vybíral z rozprav jinak a mohl by dojít k jiným závěrům. Nemohu se tedy tvářit, že můj přístup k textu je striktně objektivní. Na druhou stranu je velmi snadné si veškerá má tvrzení a interpretace ověřit, což by mělo být jedním z důvodů, abych usiloval o interpretace, které nejsou zavádějící.

Další otázkou je, nakolik reprezentativní byly rozpravy těch zákonodárců, které jsem zvolil. Základem mé analýzy jsou důvodové zprávy. Jde o oficiální dokumenty, jejichž reprezentativnost je dána minimálně tím, že zákon byl bez větších změn schválen. Dále jsem se

cikánů, které jsou vyšetřovány soudem v Košicích. Jest proto samozřejmé, že venkovské obyvatelstvo počalo se poslední dobou energicky domáhati ochrany své bezpečnosti, na kterou má každý pokojný občan, který též vůči státu koná své povinnosti, nárok. Žádané ochrany v tomto směru nemohlo se občanstvu jinak dostat, než když otázka potulných cikánů se upraví zákonem,“ praví v důvodové zprávě k zákonu senátor Lukeš (SČSDPK 6).

⁷ Skutečnost, na kterou často upozorňuje Brian Fay v knize *Současná filosofie sociálních věd* (2002).

snažil rovnoměrně volit zákonodárce podle politického rozložení sil (nejen pravicové a levicové, ale i podle národnosti – vedle českých a slovenských tedy i němečtí a maďarští⁸). Ze zákonodárců zákon kritizujících jsem volil především ty, kteří proti němu vystupovali nejčastěji a podávali nejvíce pozměňujících návrhů.

Analýza

Charakteristika „cikána“ v parlamentních rozpravách

Podívejme se nejdříve na důvodové zprávy k výše zmíněnému zákonu, které lze považovat za preciznější, oficiálnější a propracovanější dokumenty než proslovy vyřčené v parlamentu. Tyto dokumenty nevyjadřují momentální nálady zákonodárců, nejsou okamžitými reakcemi, a proto mají reprezentativnější charakter. Navíc jsou základem pro pozdější parlamentní debaty, zákonodárci se k nim vyslovují a na jejich základě formulují svou případnou kritiku. Utvářejí tak kontext pozdějších rozprav. Důvodové zprávy navíc přednášejí zákonodárci respektovaní, u kterých se předpokládá, že zastupují či spoluvytvářejí (v rolích *opinion leaders* či *opinion makers*) širší názorové proudy.⁹

Senátor Lukeš v důvodové zprávě k zákonu prohlašuje, že se zákon „má vztahovati jednak na cikány rasou, pokud se potulují, jednak na jiné tuláky po cikánsku žijící, ať již zároveň s cikány nebo samostatně. [...] Nějak blíže definovati pojem cikána a cikánského života není v zákoně možno, jest to věcí jednak vědy – ethnografie –, jednak praxe“ (SČSDPK 8).

Již v této první zprávě, která byla ve prospěch zákona vyslovena, je vidět, že biologická a sociální kategorie splývají, i když důraz je dáván na kategorii sociální. „Cikána“ poznáme na základě zkušenosti (praxe), z věd není zmiňována žádná věda přírodní (biologická), ale ethnografie – jde tedy o způsob života. Navíc i „cikáni rasou“, pokud nekočují, jsou z působnosti zákona vyjmuti. Podobně se Lukeš vyjadřuje v další důvodové zprávě:

„Pojem potulného cikána nebyl přesně vymezen, neboť definice byla by jednak obtížná a jednak není pro úřady a soudy nutná proto, že tyto podle různých známek ví, koho mají za potulného cikána považovati vzhledem k jeho způsobu života, jeho vzezření, šacení, stravování, řeči, chování a nestálosti pobytu.¹⁰ Jim na roveň staví tento zákon všechny povalečné tuláky, kteří práce se štítí a po způsobu života potulných cikánů žijí.“

⁸ Maďarské národnosti byly poslanci Gáti a Mondok pocházející z Podkarpatské Rusi.

⁹ Senátní zpravodaj agrárník Josef Lukeš byl od roku 1912 poslancem Slezského zemského sněmu, po první světové válce byl členem prvního československého parlamentu, tzv. Revolučního národního shromáždění, a účastnil se mírové konference v Paříži, poté byl zvolen senátorem – viz <http://infocentrum.opava.cz/scripts/detail.php?id=2426>.

Sněmovní zpravodaj agrárník Josef Viškovský byl již od roku 1902 členem různých sněmů a parlamentních shromáždění. Z mnoha funkcí, které zastával, se mi z hlediska této statě jeví nejdůležitější jeho působení v čele ministerstva vnitra v letech 1925–6, tedy krátce před projednáváním zákona. Více viz <http://www.libri.cz/databaze/kdo20/list.php?od=v&start=21&count=20>.

¹⁰ Z toho je patrné, že skutečně nešlo o to „cikánství“ nově konstruovat. Definice není možná, ale to není na škodu, neboť každý již „ví“, kdo je „cikán“, proti kterému má být zákon zaměřen.

Ještě jednoznačněji je vše řečeno v následující větě:

Připravovaný zákon má mířiti pouze proti cikánům potulným, jakožto elementu veřejné bezpečnosti zvláště nebezpečnému, nikoli tedy proti cikánům usedlým, má však dále mířiti i proti jiným tulákům po cikánsku žijícím, kteří jsou často ještě nebezpečnější než cikáni rodem (SČSDPK 6).

Jak jasněji říci, že nejde o rasu, ale o způsob života? Ovšem v téže důvodové zprávě nalezneme i argument biologizující, když čteme, že v případě cikánů nutno „počítati s vrozeným pudem pro život toulavý“. Avšak poté následuje: „Jinak vyvinuly se poměry v území severních Uher, kde značná část cikánů přivykla životu usedlému a řádnému způsobu obživy“ (tamtéž). Zde je vidět, že ani tvůrci důvodové zprávy neměli úplně jasno. Na jednu stranu jim jde jednoznačně o regulaci kočovnictví, ne o opatření vedená vůči všem Romům, na druhou stranu se neubrání spojovat Romy automaticky s kočovnictvím, jako by šlo o přirozený (biologický) jev, aby hned poté uznali, že existuje množství Romů nekočovných, tedy že kočovnictví není nutně spojeno s romskou přirozeností (rasou).¹¹

Tento rozpor lze pozorovat i v další zprávě přednesené Lukešem. V té se praví:

Menší část cikánů živila a živí se tu i tam těž prací, [...] avšak většina z nich se práce štítí, toulají se světem, nemají žádného bydliště a živí se žebrotou, krádežemi a hádáním. Žijí primitivně, nemýjí se, chodí v hadrech, spí pod širým nebem volně nebo pod chatrnými stany a jejich potrava jest velmi skrovná. [...] Výhody kultury a sociální vymoženosti jsou jim neznámy. Zákonů a úředních nařízení neznají ani jich nedbají a rovněž se nesnaží naučiti se čísti nebo psátí. Neasimilují se proto a zůstávají u všech národů tělesem cizím, nevídaným, obtížným a namnoze nebezpečným, jak cizímu majetku, tak zdraví a životu. [...] Zákon tento jest sice výjimečný, avšak těž potulní cikáni a jim podobná individua staví se sami svým životem mimo ostatní občanstvo a nařízení státu; vynucují si tedy tímto pro sebe zákon singularní, který jest odůvodněn též proto, že zvyšují té doby nebezpečí pro život, zdraví a majetek jiných státních občanů svým zvláštním, nezřízeným způsobem života se sklonem k násilnostem. Pojem potulného cikána jest těžko přesně definovati, avšak známkami výše uvedenými dosti jest charakterisován, takže nebudou míti úřady v tom směru pochybností a obtíží (SČSDPK 10).

Neustále je tedy zdůrazňováno, že zákon není namířen proti Romům samotným, ale proti jejich způsobu života. Pokud jej nezastávají, zákon se jich netýká. V tomto smyslu se ani neočekává potíže s identifikací „cikána“, i když jej nelze „přesně definovati“. „Cikána“ lze poznat podle sociálních charakteristik, o biologických se neuvažuje.

Cílem zákona je proto prevence. Tou má být postupná asimilace Romů uskutečňovaná především skrze převýchovu dětí. Toto téma se opakuje v rozpravách nesčíslněkrát a jeho častá přítomnost ukazuje, že problém byl chápán skutečně především v sociální rovině. Pokud by byli Romové tuláky od přirozenosti (tj. pokud by jejich tuláctví bylo rasově dané), nebyla by možnost je převychovat. Podle tehdejších rasových představ byla rasa cosi jako

¹¹ Zmíněný rozpor se jasně ukazuje ve sněmovní řeči poslance Schuberta (k jeho osobě viz pozn. 18): „[...] zákon mluví jen o zločincích a tento výraz dlužno podržeti, neboť jen v tom směru a jediná a pouze v tom, v žádném jiném nemá nastupovati právem použití zbraně u četnictva. Záhloví zákona mluví jasně o cikánech a tulácích a toto záhlaví je pro každý paragraf přísně rozhodující“ (SČSDPK 2). Jak je vidět, zločinci z první věty jsou automaticky ve větě druhé cikáni a tuláci.

fátum, osud, který nelze překonat. Víra v sílu výchovy ukazuje, že problém je vnímán jako sociální, ne rasový. V pokračování prvně zmíněné důvodové zprávy se hovoří o možnosti „nucené výchovy cikánských dětí v řádných rodinách nebo ve výchovných ústavech. Jedině způsobem tímto lze doufat, že *během pokolení* (zdůraznil M. F.) trýzeň cikánská skutečně ustane“ (SČSDPK 9). Ve druhé zprávě je řečeno: „Výchova, škola a okolí dělá vlastně člověka, jakým jest, a budou-li takové dítky zbaveny neblahého prostředí, v jakém žily, mohou se z nich státi řádní občané“ (SČSDPK 6). Tedy změníme sociální prostředí a změníme i povahu jedince. V podobném duchu se mluví o zřízení „pracovních kolonií“ pro dospělé Romy. Zpravodaj zákona Lukeš prohlásil, že „řešen“ má být „kořen zla“, a to „výchovou, polepšením a přídržením k práci“ (tamtéž). Povšimněme si důrazu na asimilaci. Pokud by Romové byli považováni za bytostně (rasově) odlišné, nevěřili by předkladatelé zákona v asimilaci. Pokud by politici byli ovlivněni soudobými rasovými teoriemi, dokonce by se asimilace obávali, neboť podle těchto teorií byli Romové pokládáni za rasově méněcenné a jejich případné splynutí („smíšení“ dobovou terminologií) s ostatními národy republiky by tyto národy oslabilo a snížilo by jejich životaschopnost.

Romové vybočují ze sociálního řádu; pokud ale budou podřízeni disciplíně, stanou se plnohodnotnou součástí tohoto řádu, a to podle zpravodaje zákona dokonce „během pokolení“. Výchova změní jednu generaci a všechny ostatní pak budou již „řádné“: budou žít v jiných sociálních podmínkách a zastávat jiné (většinové) sociální normy, hodnoty, vzorce chování atd.

Zatím jsem se zabýval senátními důvodovými zprávami k zákonu. Lišila se od nich svým duchem nějak slova zpravodaje zákona Viškovského vyřčená v Poslanecké sněmovně? Na jednu stranu je znovu řečeno: „Proti cikánům jakožto takovým nesměřuje tato osnova. Osnova zákona směřuje proti neřestem nejen cikánů, nýbrž všech těch, kteří podobný neřestný život vedou a to budiž s tohoto místa výslovně konstatováno.“ Ale již v následujících větách se objevuje: „Bylo činěno tisíce a tisíce pokusů o to, aby cikáni byli civilisováni, [...] aby se stali usedlími. Ale cikáni brání se trvale těmto upřímným pokusům už po dlouhou dobu. Cikáni brání se zatvrzele usedlosti a práci ve smyslu usedlého obyvatelstva“ (SČSDPK 1). Na jednu stranu tak Viškovský tvrdí, že zákon nemá být namířen proti „cikánům“ jako takovým, ale přitom civilizování „cikáni“ podle jeho názoru patrně neexistují. Jak je vidět, ani v tomto případě nemá samotný zpravodaj zákona jasno.

Ale i Viškovský věří v „nápravu“, „cikánství“ mu není nezměnitelným biologickým údělem. „Osnova zákona se snaží, aby děti cikánské, pokud jsou zanedbané a pokud se jim nevěnuje náležitá péče vychovávací, byly svěřeny jiným rukám a řádné péči, dále aby byla zavedena nucená práce pro takové elementy, které zatvrzele oddávají se potulnému životu a neřestem [...], neboť nechceme ubíjeti děti, nýbrž naopak zachrániti a povznášeti“ (tamtéž).

Cíl zákona je „humanistický“, jak opakovaně říká senátor Lukeš (SČSDPK 6 a 7), chce pomoci – a když to nepůjde v případě dospělých, je povinnost pomoci alespoň dětem. V takovém duchu Lukeš pokračuje:

Já jsem výslovně řekl, že zákon tento není proti cikánům, že není úmyslem jim křivditi, naopak, že je úmyslem zákonem tímto pomoci nejen cikánům, ale také našemu venkovu, a to cikánům pomoci

tím, že jednak jejich děti, když o ně nebudou se starati a pečovat, mohou být dány do výchovy k řádným rodinám nebo do řádných ústavů, jednak že se jim usnadní získati práci v pracovních kolonách, jež se zřídí, které budou cikány zaměstnávati v přírodě, na př. při údolních přehradách, drenážích, na silnicích, stavbách drah a jinde, kde je třeba menší odborné kvalifikace, způsobilosti a menší zdatnosti¹² (SČSDPK 7).

Jaké byly reakce poslanců a senátorů na obě parlamentní zprávy? Většinou souhlasné, o čemž svědčí to, že zákon byl schválen. Ovšem především na levici se našli poslanci a senátoři, kteří se zákonem nebo některými jeho ustanoveními nesouhlasili. Na mnou zmíněné rozpory poukázal sociálně-demokratický poslanec Nečas: „Je to výjimečný zákon, namířený proti určité rase, jak již sám titul zákona naznačuje [...]. Je velkou vadou této osnovy, že nepodává přesné definice pojmu ‚po cikánsku‘, ani pojmu tulák. [...] stigmatizují se cikáni jako zločinná rasa“ (SČSDPK 2). Podobně reaguje německá sociální demokratka Kirpalová:

Zákon o cikánech je úplně zbytečný, neboť ustanovení občanského zákoníka a trestního zákona stačí úplně a dávají tolik možností, aby ti, kdož by proti tomu jednali, byli chyceni a potrestáni, tzn. nerozhoduje rasa [...]. Označila-li jsem tento zákon jako protiústavní, chci to hned dokázat. Článek 106 ústavní listiny zní, že výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají, všichni obyvatelé republiky Československé požívají v stejných mezích jako státní občané této republiky na jejím území plné a naprosté ochrany svého života i své svobody, nehledíc k tomu, jakého jsou původu, státní příslušnosti, jazyka, rasy nebo náboženství. [...] Ano, vztahuje se i na rasu a proto chci poukázat také na § 128, který mluví o menšinových národech a rasách, kde se praví: Všichni státní občané republiky Československé jsou si před zákonem plně rovni a požívají stejných práv občanských a politických, nehledíc k tomu, jaké jsou rasy, jazyka nebo náboženství (SČSDPK 3).

Z pohledu této analýzy je zajímavý postoj komunistických zákonodárců. Ti byli přesvědčeni, že zákon je namířen především proti chudým bez ohledu na rasu či národ. Z jejich pohledu tedy nešlo o zákon rasový, ale sociální, což vnímali negativně.¹³ Poslanec Gátí prohlásil: „Po ‚cikánsku žítí‘ znamená v bídě žítí, a jaký je rozdíl mezi prací hledajícím a práce se štítícím, zákon ani jedním slovem nestanoví, což znamená, že ponechává hledání tohoto rozdílu místním úřadům, reakčním duchem naplněným, pro které každý komunistický dělník, který pro své přesvědčení ztratil práci, znamená práce se ‚štítícího‘“ (tamtéž). Podobně mluví jeho kolega Mondok: „Policejním orgánům vydává se generální plná moc a ani ne tak proti potulným cikánům, jako spíše proti všem jiným občanům, kteří náhodou bydlí mimo místo svého stálého bydliště buď na sezonní práci na velkostatecích nebo erárních lesích, nebo jen práci hledají“ (SČSDPK 5). Komunisté tedy zhusta protestují proti zákonu proto, že do něj mohou být zahrnuti obecně mnozí chudí lidé.

¹² Tato teze zazněla ve zprávách i rozpravách mnohokrát. Poslanec Schubert například prohlásil: „Není případné, jestliže se s jedné strany tvrdilo, že tento návrh zákona je v rozporu s lidskostí. [...] naopak tento návrh zákona dýše duchem altruistickým. Netrestáme člověka z nenávisti, nýbrž trestáme jej, abychom jej polepšili. [...] Tento kočovný národ musí být ve svém vlastním zájmu donucen k vzdělanosti nebo alespoň k neškodnosti“ (SČSDPK 2).

¹³ Což neznamená, že by schvalovali rasová opatření vůči Romům.

Navíc z hlediska komunistů není „problém cikánský“ problémem rasovým, ale vyplývá ze sociálně-ekonomických poměrů kapitalistického řádu. Gáti říká: „[...] ano, budeme chránit i potulné cikány, které měšťácká společnost ze sebe vyvrhla, krádežím a vraždám naučila [...], víme přece, že ohromná většina utlačujícího¹⁴ národa je nevinna a nezodpovědná za činy své antisociální menšiny, jejíž činy jsou odůvodněny kapitalistickým řádem“ (SČSDPK 3). Podobná slova přicházejí i od komunistického senátora Chlumeckého: „Že za dnešných poměrů skôr sa premení nezamestnaný robotník na cigána, ako cigán na usadlého robotníka, na to máme dost príkladov“ (SČSDPK 6).

Pro Gátio jsou „cikáni“ národem, to je ale nijak biologicky nepředurčuje, důsledky jejich stavu vidí, jak již bylo řečeno, v sociálních podmínkách, ve kterých jsou nuceni žít. Zároveň zákonu přisuzuje rasistický charakter, neboť v téže řeči říká:

Nestrpíme, aby na zbytek kočovného národa byla kálena špina a aby byl do bezprávného stavu uvalen takovým způsobem, že všechna lidská práva, která přece i podle měšťácké ústavy patří každému člověku, byla mu odňata jen proto, že jeho příslušníci jsou tmavé pleti. Nepřiznáváme ani, že cikáni byli by chronickými zloději, bezcitnými, dědičně těmito vlastnostmi zatíženými osobami. Věda už dávno zavrhlá theorii o dědičných zločincích, ale i když uznává v některých případech dědičnou náklonnost, praxe ukazuje, že z bílé rasy vycházejí zločinci právě tak jak z cikánského plemene (SČSDPK 3).

Na další schůzi Gáti říká:

Nový policejní stát československý řeší cikánskou otázku legitimací, zabavením majetku a odebráním dětí. Prohlašujeme však, že není rasové otázky, je jen jeden veliký problém: hospodářská otázka, od níž závisí všechny otázky kulturní. Zločinnost není vlastností žádné rasy, nýbrž je jedovatým výplodem kapitalismu (SČSDPK 4).

Vedle komunistů zastává podobný názor i sociální demokrat Nečas: „Nynější stav cikánů je přirozeným důsledkem jejich dosavadního života a opovrhování společnosti cikány. Vydědenci společnosti žijí vždy svým zvláštním způsobem“ (SČSDPK 2).¹⁵

Gáti proto podal v duchu předchozích proslovů pozměňovací návrh. V zákonu měla být slova „potulní cikáni“ nahrazena slovy „potulní zločinci i kočovníci“ (SČSDPK 5). Tento

¹⁴ Zde mělo být patrně „utlačovaného“. Poslanec Gáti se možná přeekl, spíše se však lze domnívat, že chybu udělal zapisovatel nebo překladatel.

¹⁵ Levicoví poslanci předkládali proti převládajícím hegemonním diskurzům reprezentovaným například důvodovými zprávami své diskurzivní pravdy. Jejich ambicí bylo dosáhnout toho, aby se jejich vlastní interpretace a popisy sociální reality staly hegemonními (což se jim o pár desítek let později podařilo). Proto je na místě se ptát, nakolik jim šlo o konkrétní Romy dotčené zákonem a nakolik o potvrzení jejich vlastních diskurzů a konstruktů. Faktem je, že minimálně poslanci Gáti a Mondok žili na Podkarpatské Rusi, tedy v oblasti s vysokou hustotou romského osídlení, a čerpali svá přesvědčení nejen z děl klasiků marxismu-leninismu, ale ze své vlastní žité zkušenosti, kterou nejednou ve svých rozpravách argumentovali. Přičemž samozřejmě nesmíme zapomenout, že tuto svou zkušenost vnímali skrze ideologii, kterou zastávali (a naopak).

Je tedy zřejmé, že do celé analýzy problému by šlo zahrnout i třídní hledisko – to by ovšem šlo již nad rámec problému, jak jej zkoumám.

návrh nebyl přijat, což by mohlo svědčit o tom, že zákonodárci chtěli zasahovat především proti Romům. To naznačují i slova sněmovního zpravodaje Viškovského. Zákon měl podle něj být

memento pro cikánské obyvatele této republiky, kteří si musejí uvědomiti, že octli se na rozcestí a že nyní musí se rozhodnouti buď pro to, aby se přizpůsobili životu ostatních vrstev obyvatelstva, jejich civilisaci, jejich názorům normálním, nebo že koleosa života přejdou přes ně drtivě k dennímu pořádu. [...] Stát, národ, stojící na principu práce, mající svou civilisaci a svou morálku, nesnese trvale mezi sebou živel, který neguje práci, který neguje civilisaci a mravnost. Soužití je možno jen tehdy, jestliže také ony vrstvy cikánů, na které myslím, podrobí se těmto základním principům. Ne-li, pak musíme se také všemi prostředky brániti. Tu není na místě žádná sentimentalita, žádná falešná humanita, neboť není humanitou, kdybychom nechali hrstku lidí žítí svůj potulný a ostatním vrstvám nebezpečný život, a to na cizí účet, a ohrožovali tím bezpečnost ostatního obyvatelstva. Osnova počítá s tím, že nelze cikánský svízel přes noc sprovoditi se světa. Proto zavádí dozor, evidenci potulných cikánů, snaží se uvést život a pohyb cikánů v jisté snesitelné meze, avšak podniká též pokusy o likvidaci otázky potulných cikánů. [...] Tedy buďto cikáni podrobí se naší morálce, naší civilisaci, našim občanským principům, nebo není a nemůže být pro ně u nás více místa. Potulný život jako semeniště mravní zkázy a jako nebezpečí majetku a života musí býti likvidován (SČSDPK 1).

A nakonec dodává: „Slavná sněmovno! Práví se ‚à la guerre comme à la guerre‘, ve válce jako ve válce, nelze si hráti s nepřítelem na vojáčky a rovněž s cikány nemůžeme si hráti dále na schovávačku.“ (SČSDPK 2) Výše zmíněné věty zní velmi tvrdě, zvláště výraz „likvidovat“. Na místě je proto zdůraznit, že problémem nejsou „cikáni“ coby rasa, „likvidovat“ se má potulný způsob života, ne národy či rasy. Likvidování nemají být ani konkrétní lidé, kteří jsou nositeli potulného způsobu života, ale právě jen potulka skrze převýchovu, a tam, kde to nejde, skrze donucení a restrikce.

Jednoznačně to vyplývá ze slov senátního zpravodaje Lukeše: „Zákon má obsahovati jednak opatření preventivní (soudy, evidenci, výchovu dětí), jednak opatření represivní (zápověď kočování bez zvláštního povolení, zápověď tvoření tlup atd.)“ (SČSDPK 8). A jinde Lukeš prohlašuje:

Žádané ochrany v tomto směru nemohlo se občanstvu jinak dostat, než když otázka potulných cikánů se upraví zákonem, který bezpečnostním úřadům a orgánům umožní jednak zjištění identity jejich, jich evidenci, jednak uvede jich kočování do určitých kolejí, zamezí tvoření velikých tlup, podrobí je předpisům zdravotním, a co nejdůležitějšího, usnadní jim získati též práci, zejména v pracovních koloniích, jakož i umožní jich dítkám řádnou výchovu jak rodinnou, tak i v ústavech, aby se z nich mohli státi časem státu užiteční občané a pokojní spoluobčané. [...] Není úmyslu jim činiti křivdu, naopak jim spíše pomoci, učiniti z nich též lidi kulturní, hodící se do rámce pokročileho státu (SČSDPK 6).

Tuto citaci uvádím proto, abych upozornil na Lukešovu tezi, že se skrze zákon mají z kočovníků stát „pokojní spoluobčané“. Nejde mu tedy o likvidaci, ale asimilaci Romů a tuto asimilaci chápe jako pomoc Romům ze strany majority.

Ani Viškovský nechce, aby jeho řeč vyzněla rasisticky (protiromsky), a již ze začátku své zprávy prohlašuje: „Cikáni mají své vynikající schopnosti, mají své harmonie, své zruč-

nosti, a nechci jich v tomto směru podceňovat“ (SČSDPK 1).¹⁶ To neznamená, že by se v rozpravě neobjevovala rasistická tvrzení, většinou ale nešlo o nenávistný rasismus. Například senátor Stolberg (německý křesťanský sociál¹⁷) zpochybňoval možnost převychovat „cikánské děti“ v běžných ústavech, neboť jsou to „děti s jižní krví a zcela cizí rasy“ a „pobyt v těchto ústavech se [pro ně] stane hotovým peklem a také pro děti naší rasy, pro německé, české a maďarské děti, tato koedukace s cikánskými dětmi nebude k valnému prospěchu“ (SČSDPK 6). Věc prezentuje tak, jako by mu šlo o ochranu romských dětí před tím, aby byly vsazeny do pro ně nesnesitelných podmínek. Zajímavé také je, že svou řeč končí slovy: „Jeli tedy potřebí [...] vytvořiti pro cikánské děti výjimečné zákony, je toho příčinou to, že celé naše zákonodárství o mládeži úplně selhává“ (tamtéž). Nakonec tedy dochází k názoru, že se má změnit celý přístup státu k zanedbávaným dětem a nemá smysl vytvářet speciální zákony, čímž, jak se zdá, tupí ostří svých rasových tvrzení.

Poslanec Schubert (německý národní socialista¹⁸) prohlašuje:

[...] cikán nemá ve svém nitru národnostního uvědomění, [...] závist, hašteřivost, udavačství [...] není řídkou výjimkou. Je to tragedie kmene, jehož kočovnické mravy není již možno včleniti a nebudeme možno včleniti do nynějších dob a do nynější vzdělanosti, proto je u nich tato z toho pocházející zvrhlost. [...] Umístění dětí ve výchovných ústavech má snad mnoho do sebe, přece však na druhé straně budí se také obava, že i toto opatření selže a že návrat k typu předků, atavismus, později přivede většinou v níže tyto pokusy. Přes to však musí se ten pokus udělati (SČSDPK 2).

I tento řečník nakonec přes svou nedůvěru připouští možnost sociálního řešení problému. Zároveň neochotně, na základě projevu svého předřečníka Nečase, uznává, že existují i „cikáni“, kteří se „přizpůsobili klidnému životu hospodářského národa“. Ti jsou sice podle něj jen výjimkou potvrzující pravidlo, ale jako takoví „nepotřebují se právě ničeho obávat od zákona o cikánech“ (tamtéž).

Poslanec německé strany národní¹⁹ Matzner je ve své řeči zpočátku snad nejrazantnější a prohlašuje: „V zákoně pohřešuji vůbec paragraf, v němž výslovně by se zdůraznilo, že cikáni patří veskrze zpět do země, kde jsou již odjakživa cikánské vesnice. Cikáni jsou národ a podle pojetí moderní právní osnovy patří národové do území, kde se mohou pohromadě vyžítí podle svého svérázu“ (SČSDPK 3). Navrhovaný zákon považuje za příliš slabý, jeho řešením je patrně odsun Romů (nejspíše na Slovensko a Podkarpatskou Rus) a následná rasová segregace,²⁰ ale i on se nakonec domnívá, že lze „tento líný národ vychovat k užitečné práci [...], aby se z těchto kočujících lidí udělal užitečný člen lidské společnosti [...]“ (tamtéž).

¹⁶ I když tato věta na začátku zprávy působí hlavně jako rétorický tah, snaha působit vyváženě, což má již dopředu otupit případnou kritiku, že celá zpráva je zaujatá vůči Romům.

¹⁷ Přesný název strany zněl Deutsche christlich soziale Volkspartei.

¹⁸ Přesný název strany zněl Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei. Tato strana byla v roce 1933 na základě soudního rozhodnutí zrušena a všichni její poslanci a senátoři pozbyli tímto rozhodnutím mandátu. Sám poslanec Schubert uprchl v roce 1935 do nacistického Německa.

¹⁹ Přesný název strany zněl Deutsche Nationalpartei. Podobně jako Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei byla v roce 1933 rozpuštěna. Ovšem v tomto případě byl zákaz v roce 1935 zrušen.

²⁰ Teze připomínající pozdější politiku apartheidu Jihoafrické republiky.

Měřeno tehdejšími rasovými teoriemi přednesl překvapivou řeč lidovecký poslanec Krejčí. Ten v duchu některých svých předřečníků prohlásil:

Nedovedu si představit dobře, že by dítě cikánské a dítě potulných kočujících rodičů mohlo být dáno do ústavů, kde by bylo uzavřeno mezi čtyřmi zdmi. Takové opatření bylo by na jedné straně neúčelné, na druhé straně pak bezvýsledné. Cikán má sklon, lásku k přírodě a jenom v přírodě může být šlechtěn. [...] K tomu účelu bylo by nutno pamatovati závčas při provádění pozemkové reformy, zejména při provádění lesní reformy, aby byly zajištěny vhodné objekty, kde by se děti cikánů mohly věnovati zemědělství, chovu koní a chovu dobytka, kde by děti měly volnost pohybu v přírodě, [...] aby onen přechod ze života potulného, ze života pod širým nebem k životu uzavřenému mezi zdmi, řekl bych, civilisací spoutanému, nebyl tak náhlý a byl cikánským a potulným dětem poněkud snesitelnější.

A čeho se má docílit?

[...] tento zásah bude velmi účelným, poněvadž v těchto cikánech získá společnost lidská po stránce fyzické, řekl bych, velmi kvalifikovaný přírůstek, neboť cikáni, žijící po desetiletí a staletí v přírodě, mají velkou fyzickou potenci, když si osvojí řádné mravní hodnoty, mohou být užitečnými členy lidské společnosti a zároveň, bych řekl, takovým roubem na odumírající ratolesti lidské společnosti, která přílišným schoulostivěním a požitkářstvím svou fyzickou schopnost a své fyzické síly v sobě ubíjí a ztrácí. (SČSDPK 4)

Takže ano, segregujeme zpočátku „cikány“, ale výsledkem má být jejich splynutí s většinou společností, která tímto posílí!²¹

Shrnutí parlamentního projednávání zákona

Ze studovaných materiálů se dá vyvodit, že poslanci a senátory byl termín „cikán“ vnímán spíše jako označení způsobu života (potulka, kočovnictví), tedy jako sociální termín. Pokud se objevoval v rasovém (biologickém) významu, oba významy, rasový i sociální splývaly. To bylo dáno i tím, že zákonodárci si nevytkli za cíl, jak uvedl i zpravodaj Lukeš, definovat termín „cikán“. Jak jsem již dokumentoval, mělo se za to, že všechny zodpovědné osoby již dopředu „ví“, na jaké osoby se má zákon vztahovat. Šlo jen o potvrzení hegemonního diskurzu. Proto ani to, co dnes můžeme vnímat jako rozpor ve vlastních tvrzeních, z jejich pohledu rozporem být nemuselo. Byli přesvědčeni, že každý ví, že „cikáni“ jsou národ odnepaměti kočující, a pokud chceme zákonně omezit kočovnictví, musíme zákonně omezit „cikány“. To, že se zákon vztahuje i na jiné kočovníky, je jeho plus, to, že se na některé (tj. nekočovné) „cikány“ nevztahuje, nevádí, i tak plní svůj cíl, a tím je odstranění kočovnictví a potulky.

Předkladatelé zákona tedy deklarovali „cikánství“ jako sociální fakt, i když se neubráníli ani rasovým charakteristikám, přičemž jejich odpůrci jim přisuzovali i rasové motivy. Ti, kteří zákon považovali za příliš měkký, měli blíže k rasovým teoriím o nepřevychovatelnosti „cikánů“, ale i oni možnost změny skrze převýchovu s určitým zdráháním připouštěli.²²

²¹ Což je teze v přímém rozporu s klasickými rasovými teoriemi, z nichž vycházel například nacismus. Ty naopak „míšení“ lidských ras vidí jako hlavní úpadek lidstva a civilizace.

²² Zde můžeme jen spekulovat, nakolik v převýchovu skutečně věřili a nakolik ji připouštěli pouze

Cílem zákona měla být asimilace „cikánů“, jejich splynutí s většinovou populací, a tento cíl by nebylo možno splnit, kdyby byli „cikáni“ vnímáni výhradně rasovou optikou a jejich „přirozenost“ byla považována za neměnnou, nezávislou na sociálních podmínkách, ve kterých žijí. Ostatně neustále bylo předkladateli zákona zdůrazňováno, že zákon se má vztahovat na všechny, kteří „řádně nepracují“ a kočují bez ohledu na národnost a barvu pleti. Z jejich strany tedy určitě nešlo o pouhou rétorickou figuru, nechtěli odstranit rasu, ale to, co vnímali jako problém.

Disciplinace, či kategoriální vraždění?

Celá rozprava i zdůvodnění zákona tak v mnohém připomínají Foucaultovy teze z knihy *Dohlížet a trestat*. „Zákon o potulných cikánech“ se nevztahuje ke konkrétním zločinům, trestá určitý způsob života a povahu jedince. Ty jsou špatné v tom momentě, kdy nejsou považovány za normální – „trestná je neohraňčená oblast nekonformního“ (Foucault 2000: 255) – a zároveň panuje představa, že existuje „přirozený přechod od nepořádku k trestné činnosti“ (tamtéž: 412). Jak prohlásil senátní zpravodaj Lukeš: „[...] cikáni potulováním a nezřízeným způsobem života se postavili mimo zřízení státní a mimo zákon a jeho civilisované občanstvo. Již zvláštní způsob života, který nezná opatření zdravotních, sociálních ani kulturních, je nebezpečný všem ostatním pokojným občanům jak v ohledu bezpečnostním, tak zdravotním a bylo jej třeba mimořádně upravit“ (SČSDPK 6). Podle sněmovního zpravodaje Viškovského je potulka „pelechem mravní zkázy“ (SČSDPK 1).

„Cikáni“ jsou delikventy, jak je popisuje Foucault. „Delikvent se odlišuje od zločince tím, že pro jeho charakterizaci je relevantní spíše jeho život než jeho činnost“ (Foucault 2000: 348). „Delikvent se odlišuje od zločince také tím, že není pouze pachatelem svého činu [...], nýbrž že je se svým činem spojen celým svazkem složitých nitek (instinkty, pudy, sklony, charakter)“ (tamtéž: 349). Kočovníci mají být stíháni za „potulku“, tedy za svůj způsob života, nemusí páchat konkrétní trestné činy. Takovýto jedinec se „diskvalifikuje jako občan a vynořuje se náhle jako divoký fragment přírody, kterou nese v sobě“ (tamtéž: 156). Viškovského slovy: „Cikáni jsou ve svém potulném životě také mravní nákazou svého okolí, ale nejen to, jsou také nebezpečím i tělesné nákazy a přenosu nakažlivých nemocí. Zde tedy stojí boj dvou principů: civilisace a nezkrotné přírody. [...] Kompromis zde je dosti nesnadný“ (SČSDPK 1).

Nekonformní jedince, delikventy je nutno „normalizovat“, „disciplinovat“. Výsledkem má být „poslušný subjekt, jedinec podrobený návykům, pravidlům, pořádkům, autoritě“ (Foucault 2000: 192). Jen poslušní a vzájemně zaměnitelní jedinci jsou užiteční. Technikou „nápravy“ má být neustálý dohled a výcvik, tresty mají být nápravné, „korektivní“. „Trestat znamená cvičit“ (tamtéž: 257), trestání má být nepřetržitě. K tomu podle zákonodárců poslouží pracovní tábory a ústavy. „Veřejné práce znamenají dvě věci: kolektivní zájem na potrestání odsouzeného a viditelný, kontrolovatelný charakter trestu. Viník tak platí dvakrát: prací, kterou vykonává, a znaky, které produkuje“ (tamtéž: 165–6). Jak říká Viškovský:

ze strategických důvodů, aby se tím nediskvalifikovali z další diskuse. Později se někteří z nich ztotožnili s nacismem, z toho ale nelze vyvozovat jejich mínění v roce 1927.

„A přece jen práce a usedlost je jistě základem civilisace, k níž my směřujeme a kterou žádáme ode všech vrstev tohoto státu.“ A znovu bych zmínil Viškovského slova, která jsem již jednou uvedl:

Osnova [zákonu] počítá s tím, že nelze cikánský svízel přes noc sprovoditi se světa. Proto zavádí dozor, evidenci potulných cikánů, snaží se uvést život a pohyb cikánů v jisté snesitelné meze, avšak podniká též pokusy o likvidaci otázky potulných cikánů tím, že se snaží, aby děti cikánské, pokud jsou zanedbané a pokud se jim nevěnuje náležitá péče vychovávací, byly svěřeny jiným rukám a řádné péči, dále aby byla zavedena nucená práce pro takové elementy, které zatvrzele oddávají se potulnému životu a neřestem (SČSDPK 1).

Všimněme si termínu „cikánský svízel“. Slovem svízel označujeme něco problematického, ale Viškovský jako agrárník jistě věděl, že jde i o druh polního plevelu. Zde se až nebezpečně blízko dostal k Baumanově charakteristice zahradnické moci: „pěstitel rozděluje vegetaci na ‚kulturní rostliny‘, o něž je třeba pečovat, a ‚plevel‘, který musí být vyhuben“ (Bauman 2003: 52). Ve Viškovského slovech o civilizaci a „nezkrotné přírodě“ navíc zaznívají Baumanova slova charakterizující „zahradnickou kulturu“, ta „sebe a přírodu a rozdíl mezi sebou a přírodou vlastně vymezuje prostřednictvím endemické nedůvěry ve spontánnost“ (tamtéž: 143). Má jít o „oddělování a vyčleňování užitečných prvků, jimž je určeno žít a vzkvétat, od škodlivých a chorobných, které je třeba vymýtit“ (tamtéž: 116). A ve slovech mnohých poslanců a senátorů schvalujících zákon bychom našli další paralely k Baumanovým charakteristikám zahradnické moci. Zákonodárci často používají hygienickou metaforiku, mluví o „mravní nákaze“ apod. Nacisté podobně mluvili o „židovském viru“, izolace židů byla dána nutností „hygienické profylaxe“ (Bauman: 116–17). Bauman dále píše: „Sebedůvěra, která umožňovala, aby se na upevňování vlády pohlíželo jako na proces humanizace spíše než potlačování jedné formy lidství jinou, mohla vycházet jedině z křížácké a prosylektické praxe typicky moderní a západní ‚zahradnické společnosti‘“ (Bauman: 240). Jak jsem již ukazoval, mnozí poslanci a senátoři hovořili s neochvějnou vírou ve vlastní slova o „humanistickém“ a „altruistickém“ poslání zákona.

Přesto zákonodárcům ve výsledku nešlo o „kategoriální vraždění“. Kategoriálním vražděním Bauman myslí fyzickou likvidaci celých skupin obyvatelstva bez ohledu na konkrétní viny,²³ jen na základě určitých vnějších charakteristik. Ty jsou prohlášeny za *a priori* kultuře a civilizaci nebezpečné, a protože jsou součástí přirozenosti těchto skupin obyvatelstva, jsou i neodstranitelné skrze převýchovu či jí podobné metody (tamtéž: 17–30). Přestože i mnozí poslanci a senátoři vnímali „cikány“ jako plevel či nákazu, odstranit chtěli jen jejich způsob života, ne je samotné. Ovšem jejich rétorika, jak je vidět, se od té nacistické, kterou popisuje Bauman, místy příliš nelišila. Aniž si to vůbec mohli uvědomit, i oni se podíleli na budování cesty, která k holocaustu vedla.

A tak lze říci, že Baumanovy a Foucaultovy teze a interpretace si neprotiřečí, každý popisuje jiné diskurzivní strategie, které se ale v praxi doplňovaly a jedna prostupovala druhou.

²³ Respektive bez ohledu na to, jestli vůbec nějaký skutek, za který by mohly být souzeny, spáchaly.

Konstrukce „cikánství“ ve válečných dokumentech

Když jsem dospěl k tomuto zjištění, napadlo mne podívat se, jak bylo „cikánství“ konstruováno v momentě, kdy na území bývalého Československa nastoupily ke slovu nacistické rasové teorie, politika asimilace „nearijců“ byla odmítnuta jako zhoubná ve všech svých principech a v oficiálním politickém diskurzu začaly jednoznačně převažovat rasové charakteristiky.

Sněm Slovenské republiky tuto otázku řešil v roce 1940 při projednávání branného zákona. V něm mimo jiné šlo o to zbavit „cigánov a židov“ branné povinnosti a branný výbor sněmu došel k tomuto názoru:

Vzhľadom na to, že pojem cigána nie je u nás ešte presne ustálený, branný výbor v rezolúcii žiada vysokú vládu na ustálenie tohto pojmu. Vychádzal z toho, že jedna čiastka obyvateľstva, ktorá je ešte stále pomenovaná ako cigáni, aklimatizovaná čiastočne s osobášením s príslušníkmi slovenského národa a čiastočne prevádzaním remeselných prác dlhšiu dobu, sa dnes temer už nelíši od Slovákov a i sami sa považujú za Slovákov. Ďalej sú medzi nimi natoľko zdatní jedinci, že súbežne so Slovákami môžu vykonávať zdárne vojenskú službu. Je preto účelné i rozumové, aby títo boli tak hodnotení a zaradení k vojenskej službe, ako Slováci (SČSDPK 11).

Ústavně-právní výbor poté schválil rezoluci následujícího znění:

Vláda Slovenskej republiky sa žiada [...], aby predložila návrh zákona na vyriešenie pojmu cigána. Pri ustálení tohto pojmu nech sa vychádza z toho, že cigánom je cigán kočovný, nie však i taký príslušník tejto rasy, ktorý žije zriadeným spoločenským životom a je na osoh²⁴ spoločenskému životu (SČSDPK 12).

Jak je vidět, i v momentě, kdy v případě židů již rozhodovala rasová kritéria, v případě Romů se užívala kritéria sociální.

Jaký byl přístup protektorátních úřadů? V letech 1939 a 1940 byly vydávány a upřesňovány vyhlášky a oběžníky zakazující kočování „cikánů“. Zpočátku nebyli kočovníci koncentrováni do „kárných pracovních táborů“. Okresní úřady měly působit „vhodným způsobem na obec, aby cikánům, kteří se chtějí v obci trvale usadit, nejenom nečinily potíží, nýbrž aby je v jejich snaze po usídlení se všemožně podporovaly, samy jsou nápomocny cikánům, kteří jsou ochotni trvale se usadit, zejména opatřením přístřeší, práce atd.“ a jen proti „nepolepšitelným cikánům“ mělo být zakročeno „s největší přísností podle zákonných předpisů (tresty, prodejem prostředků ke kočování, odnětím dětí, zákazy přístupu na území okresů neb jeho částí, případně dodáním do kárných pracovních táborů – až budou zřízeny – apod.)“ (Vyhláška 1940). Znovu tedy bylo nepřipustné „cikánství“ definováno sociálně a hlavní roli nehrála rasa, ale způsob života (daná neochotou k „usedlému“ způsobu života).

V červnu 1942 vydalo ministerstvo vnitra oběžník o „boji proti cikánskému zlořádu“ vyzývající k soupisu „cikánů, cikánských míšenců a osob žijících po způsobu cikánském“. V něm se konstatuje nedostatečnost stávající evidence, která často nepodchycuje „zejména cikánské míšence a osoby, potulující se po způsobu cikánském“. „O tom, koho jest považovati za cikána, cikánského míšence nebo osobu, potulující se po cikánském způsobu, rozhodne předběžně v pochybných případech místně příslušné policejní kriminální oddělení,

²⁴ Tj. je užitečný.

resp. četnické pátrací stanice. Konečné posouzení zachycených osob a opatření z toho plynoucí se vyhradzují pozdější době.“ Prozatím měli být „vzati do preventivní policejní vazby a podle potřeby dodáni do cikánského tábora“ všichni ti „cikáni a cikánští míšenci“, kteří nejsou „v pevné produktivní práci [...] nebo projeví nechuť k práci a přes výstrahu se nepolepší; opustí bez písemného povolení příslušné četnické pátrací stanice nebo příslušného vládního policejního úřadu místo svého pobytu; nepostarají se o to, aby členové jejich rodiny vedli spořádaný život a dbali nařízení policejních úřadů a zaměstnavatelů“ (Oběžník 1942). Tedy i když se objevuje rasový termín „míšeneček“, stále jde primárně o sociální otázku.

Až později, v letech 1942 a 1943, vycházely v protektorátu nařízení k soupisům Romů, které byly užity při deportacích do koncentračních táborů.

Rozhodujícím hlediskem pro zařazení do transportu v případě dětí ze smíšených manželství byly vnější znaky: barva očí, vlasů a odstín pleti. Někteří Romové, zejména z řad integrovaných moravských Romů, učinili v této době ještě poslední pokus o svoji záchranu. Zejména mladé dívky se vdávaly za neromské partnery v domnění, že se tak vyhnou deportacím. Do transportů však musely nastoupit bez ohledu na národnost manžela, stejně jako děti ze smíšených manželství, pokud byly dle shledaných antropologických znaků označeny za „cikány“ (Horváthová 47).

Jak je vidět, až zde plně nastoupila rasová kritéria.²⁵

Závěr

Zdá se tedy, že alespoň na českém a slovenském území hrály pro posouzení „cikánství“ i v průběhu války dlouho roli ukazatele sociální, ne rasové. V tom byl rozdíl vůči posuzování „židovství“ jedinců. Ovšem podíváme-li se na nacistické „Nařízení k zákonu o říšském občanstvím“, čteme v něm: „Židovským míšencem je ten, kdo pochází od jednoho nebo dvou prarodičů, podle rasy plně židovských, není-li podle § 5, odst. 2, židem. Za plně židovského se bez dalšího pokládá prarodič, když příslušel k židovskému náboženskému společenství“ (První prováděcí nařízení 1935). Toto kritérium rozhodně nelze považovat za biologické. Dá se tedy říci, že v praxi rozhodovala i při posuzování „židovství“ sociální charakteristika, jakou náboženská příslušnost zajisté je.²⁶ Nakonec se tedy biologická kritéria pro posuzování „rasy“ *de facto* neuplatňovala, i když teoreticky se je rasová „vědecká“ snažili vytvářet. Slovy anonymního recenzenta této statě: „Na úrovni legitimizace se používal biologizující diskurs a na úrovni institucionálních praktik se používaly sociálně zakotvené definice.“ Proč ta rezignace na biologizující legitimizaci v praxi?

²⁵ Která ovšem byla postavena hlavně na estetických dojmech (barva očí, vlasů a odstín pleti) posuzovatelů.

²⁶ Přestože je judaismus poměrně uzavřeným náboženstvím, za určitých podmínek může do židovské obce vstoupit i jedinec nemající potřebné židovské předky (tj. židovskou matku) a vystoupit z židovské obce je po formální stránce jednoduché a na německém území se tak ve větší míře dělo již od počátku 19. století (neboť například ve státních službách Pruského státu sice nemohli sloužit židé, ale o jejich židovství rozhodovala pouze náboženská příslušnost, stačilo tedy přestoupit ke křesťanství).

Jednak tehdejší vědci ve skutečnosti neměli nástroje, jak nezpochybnitelně určit rasu jedince.²⁷ Za druhé označovat skupinu skrze sociální charakteristiky je snazší a efektivnější, neboť tyto charakteristiky jsou obecně srozumitelné a do procesu identifikace dané skupiny a jejích příslušníků lze zapojit více jednotlivců (řadové pracovníky matrik, policie a četnictva atd.), jak se v nacistickém Německu i na území protektorátu dělo. Na druhou stranu biologizující legitimizace byla užívána pro svou domnělou vědeckost. Jak upozorňuje Bauman, tzv. rasová méněcennost měla být nezpochybnitelným faktem, který je nutno respektovat, pokud nemá dojít k úpadku veškeré kultury (viz zahradnická metaforika) – pak se každý zodpovědný jedinec může bez výčitek svědomí na akcích proti „méněcenným“ rasám podílet.

Obecně se dá říci, že je prakticky jedno, podle čeho je „cikánství“ (či „židovství“) posuzováno – ať už jako způsob života, nebo jako biologická charakteristika. Pokud byly posuzovatelé přesvědčeni, že Romové jsou nebezpečím pro většinové obyvatelstvo, a zároveň nevěřili (nebo odmítali věřit) v možnost jejich asimilace,²⁸ volali po jejich likvidaci (to zpočátku neznamenovalo přímé vyvražďování, ale internaci a sterilizaci) bez ohledu na to, podle čeho se „cikánství“ posuzovalo. Ostatně i v Německu byli Romové až do roku 1938 považováni za „asociály“ (respektive zařazení mezi tzv. „Gaunerpopulation“) a nebylo deklarováno, že jsou pronásledováni z rasových důvodů (Lhotka 2001: 247–8).²⁹ Proto ani identifikace skupiny obyvatelstva skrze způsob života neznamena, že proti ní nebude aplikováno kategoriální vraždění. Tedy snaha o dozor a disciplinaci (Foucault) může končit vyvražďováním celých „kategorií“ v duchu zahradnické moci (Bauman).

Na druhou stranu lze říci, že je-li populace identifikována skrze způsob života, ti, kdo proti ní brojí, budou spíše nakloněni vnímaný problém řešit skrze převýchovu a disciplinaci. Problematickou se totiž nejeví skupina jako taková, ale způsob, jakým žije. Jak snad všichni zákonodárci schvalující osnovu zákona „o potulných cikánech“ prohlašovali, zákon měl být namířen proti potulce, a ne proti „cikánům“ a jeho cílem bylo Romům „pomoci“ k tomu, aby se z nich mohli stát „spořádaní“ členové společnosti. Ač ve svých důsledcích zákon rasistický byl,³⁰ jeho záměr byl prezentován jinak. Nešlo v něm o konstrukci rasy (národa, etnika), ale o identifikaci populace, která se jevila problémová svým způsobem života. A i když zákonodárci občas tuto populaci v konkrétních proslovech charakterizovali rasově, zároveň zdůrazňovali nerasové pojetí – šlo jim o odstranění „nebezpečného“ způsobu života skrze dohled a převýchovu.

²⁷ A nemají je ostatně ani dnes – to ukazuje například St. J. Gould v knize *Jak neměřit člověka* (1998: 340 nebo 387).

²⁸ V tomto kontextu vůbec nemluvím o možnosti integrace, ta byla patrně nepředstavitelná i pro většinu tehdejších obhájců Romů.

²⁹ I když v komentářích k norimberským zákonům byli označeni jako „cizí krev v Evropě“ (viz Lhotka 2001: 248).

³⁰ Neboť některá z jeho ustanovení byla později snad horlivostí jednotlivých úřadů a úředníků vztažována i na nekočovné Romy (Nečas 1999: 61 a 65). To ale cílem zákonodárců, máme-li věřit jejich proslovům, nebylo.

Bibliografie

- Bauman, Z. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON.
- Fay, B. 2002. *Současná filozofie sociálních věd*. Praha: SLON.
- Foucault, M. 1991. "Rád diskurzu". In *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa.
- Foucault, M. 1993. *Dějiny šílenství*. Praha: NLN.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Gould, S. J. 1998. *Jak neměřit člověka*. Praha: NLN.
- Lhotka, P. 2001. „Romové a nacistická rasová teorie“. In Machalová, T. a kol. *Lidská práva proti Rasismu*. Brno: Doplněk.
- Nečas, C. 1999. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Internetové zdroje

- Horváthová, J. *Kapitoly z dějin Romů*. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.varianty.cz/cdrom/podkapitoly/d01kapitoly.pdf>
- Oběžník ministerstva vnitra o boji proti cikánskému zlořádu a evidenci cikánů, cikánských míšenců a osob žijících po způsobu cikánském, Č. D-1520-22/6-42-V/4., 24. 6. 1942. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/rom/circ_19420624
- První prováděcí nařízení k zákonu o říšském občanství, 14. 11. 1935. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/laws/nlaw_reg
- SČSDPK³¹ 1, Poslanecká sněmovna, 101. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích (tisk 1167), 14. 7. 1927. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101005.htm>
- SČSDPK 2, Poslanecká sněmovna, 101. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích (tisk 1167), 14. 7. 1927. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101006.htm>
- SČSDPK 3, Poslanecká sněmovna, 101. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích (tisk 1167), 14. 7. 1927. [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101007.htm>
- SČSDPK 4, Poslanecká sněmovna, 101. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích (tisk 1167), 14. 7. 1927 [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101008.htm>
- SČSDPK 5, Poslanecká sněmovna, 101. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích (tisk 1167), 14. 7. 1927 [citováno dne 15.1.2008].
Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101009.htm>

³¹ SČSDPK – Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna

SČSDPK 6, Senát, 88. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního k vládnímu návrhu zákona (tisk 415) o potulných cikánech a podobných tulácích, tisk 459, 30. 6. 1927 [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/se/stenprot/088schuz/s088001.htm>

SČSDPK 7, Senát, 88. schůze, Zpráva výboru ústavně-právního k vládnímu návrhu zákona (tisk 415) o potulných cikánech a podobných tulácích, tisk 459, 30. 6. 1927 [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/se/stenprot/088schuz/s088002.htm>

SČSDPK 8, Senát, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o potulných cikánech a podobných tulácích, tisk 415, 28. 5. 1927 [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: http://www.psp.cz/eknih/1925ns/se/tisky/t0415_01.htm

SČSDPK 9, Senát, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o potulných cikánech a podobných tulácích, tisk 415, 28. 5. 1927. [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: http://www.psp.cz/eknih/1925ns/se/tisky/t0415_02.htm

SČSDPK 10, Senát, Zpráva výboru ústavně-právního k vládnímu návrhu zákona (tisk 415) o potulných cikánech a podobných tulácích, tisk 459, 23. 6. 1927. [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: http://www.psp.cz/eknih/1925ns/se/tisky/t0459_00.htm

SČSDPK 11, Snem Slovenskej republiky, 105. zpráva branného výboru o vládním návrhu branného zákona Slovenskej republiky (tlač 84), 10. 1. 1940. [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0105_01.htm

SČSDPK 12, Snem Slovenskej republiky, Rezolúcia ústavně-právního výboru k vládnímu návrhu branného zákona Slovenskej republiky (tlač 84), 11. 1. 1940. [citováno dne 15.1.2008]. Dostupný z: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0105_02.htm

Vyhláška Zemského úřadu v Brně o zákazu kočování cikánů, číslo: 2410/I – 7., 2. 3. 1940. [citováno dne 15.1.2008].

Dostupný z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/rom/brno_19400302

Autor

Martin Fafejta působí na katedře sociologie a andragogiky FF UP Olomouc.

Vystudoval sociologii a andragogiku se zaměřením na kulturologii. Zabývá se problematikou sociální konstrukce menšin, především menšin pohlavních a sexuálních a obecně těch, které jsou hegemonními diskurzů považovány za deviantní. Je autorem knihy *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*.

Kontakt: martin.fafejta@gmail.com